

A történelem varázsa és varázstalanítása. Jacob Burckhardtról

Enchantment and Disenchantment in the History. On Jacob Burckhardt

Prof. Dr. Kiss Endre
OR-ZSE, ELTE
andkiss@hu.inter.net

Initially submitted Sept.25, 2019; accepted for publication Oct. 28, 2019

Abstract

The historiographical analysis of *Jacob Burckhardt's* oeuvre should represent a necessary contribution to the theory of historiography. In this regard, one cannot escape the phenomenon of the particular intellectual position of the great historian, that is an as well historically as also sociologically relevant phenomenon imprinting the attitudes of all generations. This position is based on particular legitimacies and on a particular trust.

In terms of content, the great historian's particular position is based on his „omniscience”, the realization of which should realize itself in the context of the world history. All criteria can be without problems if applied to Jacob Burckhardt. Burckhardt proved his universal-historical omniscience clearly and repeatedly.

In the so clearly recognized context of the universal-historical omniscience, reconstruction of the historian's own message might be a task edging to the impossibility.

Our essay is making some steps on the way of this reconstruction. According to our thesis, Burckhardt wants to introduce through his historiography a conscious process of disenchantment, with which he wants to relativize the idealization of the bourgeois education of the world history sublimated to the culture in his century.

Kulcsszavak: Burckhardt, Nietzsche, világtörténelem, Svájc, varázstalanítás, historiográfia, hatalom, polisz, reneszánsz

Keywords: Burckhardt, Nietzsche, universal history, Switzerland, dis-entchantment, historiography, power, polis, renaissance

Burckhardt historiográfiai iskolája kivételesen értékes hozzájárulást jelenthet a történetírás elméletével foglalkozó újabb viták hosszú és fordultatos történetéhez. Eszményünk a történetfilozófia, a történetírás metodológiája és a valóságos történetírás, azaz a történetírás, mint „normáltudomány” viszonylagos önállóságának fenntartása egy olyan állandó és mindig termékeny vitában, amelyben e három önálló megközelítés és azok eredményei gyakran nemcsak közelednek egymáshoz, de át is mehetnek egymásba. A kölcsönhatások lehetnek sokszorosak, lehetnek szimpla külső vagy technikai körülmények következményei is, utalhatnak ezen kívül egy sor más eredetre is, a mediális forradalmaktól az általános műveltségnek az iskolarendszer okozta szétesésére, s ekkor még nem is hoztuk szóba a világnézeti és politikai szempontokat, a globalizációt is beleértve.

Burckhardt historiográfiai vizsgálata kiváló alkalmat jelent annak a jelenségnek az aktuális újra fogalmazására is, amely a nagy történész kivételes intellektuális helyzetét kívánja megragadni a szellemi, de azon túl a társadalmi élet struktúrájában. E kivételes és számos eltérő diszciplína oldaláról egyaránt vizsgálható szerep természetesen elsősorban a tizenkilencedik században érvényesült a maga teljes jelentőségének megfelelően. A huszadik, majd immár a huszonegyedik században megmutatkozó módosulásai azonban nem változtatnak lényegesen e szerep különleges karakterén.

A nagy történész különleges felhatalmazások birtokosa. Kivételes nagyságrendű munka, oktatói és alkotói tevékenység után emelkedhet csak aktuális magaslataira. *Spitteler* kivételesen találó megfogalmazása Burckhardtról, az „*igazság keresésében kifejtett szorgalom,*” e típus minden nagy képviselőjére vonatkoztatható, és egyben már a legitimáció egyik legfontosabb okát is megnevezi. A nagy történész hatalommal is rendelkezik, „alakítja” a történelmet, megszabja azt, hogy milyen összefüggésekben és szerkezetekben legyen megjelenítve. A kortársak szemében ez gigantikus teljesítmény, és csak a legnagyobb művészekével vethető össze. A kutatási módszerek differenciálódásával, az egyes kutatási irányok fokozódó önállósodásával e szerep egyes vonásai a későbbiekben romantikusnak is tűnhetnek, a lényeg azonban meglepő módon nem változott. A huszadik században, sőt, annak előrehaladottabb korszakaiban sem ritka, hogy a nagy történész e különleges társadalmi elismertsége nyilvános társadalmi tényvé válik.

Ez az elismerés nem egy konkrét koncepció pozitív vonásaiból következik közvetlenül, két, egyes összefüggésekben egymástól eltérő értelmezés mindegyike kerülhet ugyan ebbe a kivételes helyzetbe. Nem feltétlenül kötelező tartozéka ennek az sem, hogy minden részlet egyenlő arányban legyen kidolgozva, vagy hogy mindenben igazolja a későbbi részletkutatás.

A nagy történész a kor szemben „teremtő” is, aki a nagy összefüggések szintjén tevékeny. Még a legátfogóbb és legmeghatározóbb összefüggésnek sem kell minden szövegösszefüggésben vagy minden korszakban egyformának lennie, szélsőséges esetben még a helyi eltérések is erősíthetik a nagy összefüggések igazát (ennek megtörténhet természetesen az ellenkezője is: az eltérő részletkutatások fokozódó mértékben viszonylagossá is tehetik a nagy összefüggések érvényét).

A kivételes tisztelet és a megkülönböztetett jogosítványok *bizalmat* fejeznek ki. Annak a *mandátumnak* szólnak, amelyet a történész egyedülálló helyzetet alapoz meg: ő az, aki a legközelebb jut a valóságos források elvileg korlátlan, egyben azonban gyakran nehezen előkészített és nehezen hozzáférhető tömegéhez. Munkájának kezdeti eredményessége után azonban már akkor is rendelkezik ezzel a bizalommal, amikor még csak elkezd munkáját, hiszen arra is hivatott, hogy ezekkel a forrásokkal optimális módon bánjon. Legitimációja hitelességén alapul, ez pedig a források optimális feldolgozásától a koncepció elkészítéséig nyúlik. Ezért problematikus lehet akár a történészek belső nyelvében használt, akár a nyilvános diskusszióban igénybe vett csoportba sorolások vagy más kategorizációk jelensége, ezek a politikai, ideológiakritikai vagy más eredetű osztályozások (*whig*-történetírás) lehetnek egy adott szinten és kontextusban helyesek, de hordoznak problematikus elemeket is, hiszen a valahová –való-odasorolás

tartalmaz konkrét értékvonatkozásokat, miközben a nagy történész egész mandátumának hitele az *értékelésmentességen* is alapul.

Mindenekelőtt a felsorakoztatott okok miatt a nagy történész sajátos „kvázi-teoretikus” jelentőségre is szert tesz. „Gondolkodó”-nak való elfogadottsága hasonlít a nagy filozófus elismertségének jelenségére. Burckhardt klasszikus példa lehet erre a jelenségre, ami jelenének és utóéletének összes metszetében közvetlenül meg is jelenik. Sokat mondhat számunkra, hogy a fiatal Nietzsche számára már a kezdetektől fogva ilyen alakként is jelent meg, akit középső korszakának egyik fő művében név nélkül olyan „konzervatív gondolkodó”-ként aposztrofált, akivel a legnagyobb kérdésekben folytat vitát.¹

A nagy történész szerepe világosan kirajzolódó módon manifesztálódott az értelmiségi köztudatban. Tudományos összetevője közvetlenül része marad a diszciplínának, hiszen a tudás rendkívülisége közvetlenül a legitimáló tény is. A tudás kiemelkedő nagyságrendje azonban már kifelé utal a szaktudomány berkeiből – ez önmagában is figyelemreméltó, *de elsöprő jelentőségűvé válik éppen a világtörténelem feldolgozójánál, hiszen a világtörténelem már mindenkire tartozik.*

A világtörténelem tematikájában legitímen bemutatott mindentudás új módon konkretizálja tehát a nagy történész gondolkodói szerepét. A világtörténelem, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, elképzelhetetlen az *értelemadás* funkciója nélkül, ami átmenet a filozófia felé. De a világtörténelem tematikájában legitímen bemutatott mindentudás más felületeken is találkozik a filozófiával, s ez ismét új meghatározásokkal látja el a nagy történész arcélének sajátosságait.

A metaforikusan használt, de hétköznapi értelemben is nyugodt szívvel vállalható terminus a *mindentudásról* különleges kiélezi a történész *saját pozíciójának* kérdéskörét. Más a mindentudás metaforája egy-egy konkrét korszak vagy más konkrét téma esetében és más a világtörténelem esetében. A mindentudás birtokában megjelenített világtörténelem viszont kritikusan élezi ki a történész saját helyét és szerepét a műben (mint látni fogjuk, *Hegel* került ebbe a helyzetbe a filozófia történetében, hiszen egy pozitívan kifejtett és saját fogalmakkal ábrázolt saját világtörténelem nyilván nem hagyja változatlanul annak a személyiségnek az önazonosságát sem, akinek a „fejé”-ben ez a világtörténelem a maga egységében létrejött).

A mindentudás *mutációja, dialektikája* ez. A mindentudás egy ilyen helyzetben egyenesen átmehet a tetszőlegességbe is. Nem állítjuk, hogy a mindentudásból következik tetszőlegesség, de azt igen, hogy a mindentudás nagyon is megkönnyíti a történész pozíciójának lehetséges (vélt, belelátott, vagy valóságos) tetszőlegességét.

¹ Nietzschével való majdnem fél évszázados foglalkozásunk okán szinte folyamatosan foglalkoztunk Burckhardt historiográfiai vizsgálatával is. Ennek nem triviális oka az volt, hogy a kezdetben még nyílt fasizmus-gyanúval terhelt Nietzsche szellemi kapcsolatainak vizsgálatában a lehető legnagyobb egzaktásra és körültekintésre voltunk kényszerítve.

A mindentudás egyik lehetséges következménye a történeti folytonosság állandó jelenléte az egyes korszakok, területek tárgyalásakor. Ez Burckhardt esetében ugyancsak igazolódik: bárhol kezd el a történeti folyamat bemutatását, mindig a világtörténeti folytonosságban mozog, ha Bizáncról szól, jelen van Róma.

A tizenkilencedik századi világtörténelmi mindentudás sajátos további viszonyítási alapokat is jelent egy 21. századi historiográfia számára. Ez a típusú tudományos (azaz nem kizárólag a történettudományra vonatkoztatott) mindentudás a 19. és a 20. század fordulójától indulóan egyre láthatóbban erodálódott és adta át helyét a tudósok új típusainak (és alakította át egyben a tudomány nagy vállalkozásainak stratégiáját).

Ez a mindentudás a maga természetes történelmi idejében egy sor más lényeges további meghatározás kiindulópontja volt, valódi *condition humaine*, alap-léthez kötöttség (tudásszociológiai szempontból), amely különlegesen nehézé teszi a történész identitásának és alapüzeneteinek meghatározását is. A mindentudással együtt járó különleges perspektívizmus különleges „bizonytalansági helyzetet” hoz létre a történész partikuláris (szubjektív) és nembeli álláspontja között. Spitteler „Ewigkeitsbewusstsein”-nak nevezi ezt a burckhardti tulajdonságot.

Erre a sajátos léthez kötöttségi helyzetre két analógiával rendelkezhetünk.

Az egyik *Hegel* és a hegeli filozófia. A világszellem előre haladó teljes útjának bemutatása igen hasonló „bizonytalansági” helyzetet hoz létre, a filozófus belátása hitelesíti egy-egy korszak ábrázolását, majd az azt követő korszak új belátást jelenít meg, amely mögött ugyancsak a filozófus áll, s így tovább, egészen addig, amíg *elveszítjük azt a bizonyosságot, hogy azonosítani tudjuk a filozófus saját értékpreferenciáját és ítéleteit*. Érdeemes lenne a Hegel-értelmezések olyan szélsőségeit is egyszer felmutatni, amelyek a diszciplinárisan szocializált kutatóknak vagy történészeknek álmában sem jutnának eszébe.

A másik (és ugyancsak egy másik intellektuális területről vett) analógia Hermann *Broch* és regényelmélete. Elsősorban e sokrétű regényelméletnek arra az oldalára gondolunk, amely az „alvajárás” lélektanilag és szociológiailag is kimutatható jelenségére épül. Broch egyes szövegeiben James *Joyce* „tudatáram”-technikáját deklaráltan átvéve és azt tovább is fejlesztve olyan írói ábrázoláshoz jut el, amelyben immár semmiféle más nyelvi kritérium nem áll az olvasó rendelkezésére ahhoz, hogy megkülönböztesse a szerzői és a szereplői szöveget, ami azt jelenti, hogy a valódi tudatáramhoz való ilyen közelségben *eltűnik az írói szerep*, felolvad a tudatáramban.

Burckhardt mindentudása a tizenkilencedik század nagy történészeire nézve általánosan is kivetíthető. A szöveg eredeti perspektívizmusát tekintve feltűnően gyakran tér ki Burckhardt általában is a történeti források eredendő hiányaira és tökéletlenségeire és elsősorban a politikának azokra a sajátosságaira, amelyek miatt az „igazi titkok”-at nem ismerheti meg a történész sem. Bizonytalanságát kifejezve sajátos nyelvi személyességgel jegyzi meg egy helyen: „Unsicher bleiben alle Vergiftungssagen”, azaz „A mérgezési esetekről terjedő mendemondák megmaradnak bizonytalannak”.

A mindentudás aktuális történetírói *realizációja* Burckhardtnál leginkább egy sajátos eljárásra megy vissza, amelyet a későbbi tudományelmélet vagy tudománykritika nyelvvel nem könnyű adekváтан jellemezni. A világtörténelmi folyamat lényeges fordulatainál Burckhardt, hogy az egyes szövegösszefüggésekben meghatározó tárgyi területeket, lényegében „alrendszereket” menet közben megalapozza. Ez az elméletinek is nevezhető, de a történetíró diskurzusában feloldott megalapozás közvetlenül az olvasó bevonásával történik, aminek mélyebb értelme az, hogy az elkövetkező szövegösszefüggés teoretikus összefüggése azon a ponton már világos az olvasó előtt, amikor erre az összefüggésre egy történelmi esemény értelmezésekor szükség lesz. Hogy mennyire *spontán* módon, mennyire felvállalt *didaktikus* célokkal vagy, s ezt sem akarjuk kizárni, azaz *önmaga elvi* megalapozásaként kerül sor ezekre a megalapozásokra, pillanatnyilag nem tudjuk megválaszolni.

Így a görög városállamok történeténél, ha nem is hosszú, de igen egzakt és szakszerű leírását adja a „politika” alrendszerének, elsősorban a *politikai hatalom* természetének. Igen gyakran történik ez meg a „jog”-gal, a politikai intézmények történetével (királyság), vagy – ami a többi mindentudó univerzális történész gyakorlatával összevetve is kivételesnek látszik – még a művészettörténettel, illetve az esztétikával is, amelynek legláthatóbb (bár korántsem egyetlen) nagy példája az olasz reneszánszról írt monográfia.

Az *univerzálhistóriai mindentudás* (idézőjellel vagy anélkül) hangsúlyosan egészül ki azzal a tényezővel, ami Burckhardt történészi felfogásának minden látszattól eltérően meghatározó összetevője, azzal ugyanis, hogy *valójában nincsenek kitüntetett korszakai*. Azok a korszakok, amelyeket részletesen leír, nyilvánvalóan utalnak azokra a korszakokra is, amelyek nem jelennek meg, és fordítva, azok a korszakok, amelyek nem jelennek meg, virtuálisan nagyon is jelen vannak a tétélesen is elemzett korszakokban. Burckhardt minden művében a világtörténelem egyetemes folyamatát jeleníti meg.

Amikor a polisz elméleti problematikáját Jacob *Burckhardt* történészi tevékenységének médiumában közelítjük meg, több adósságot is teljesítünk. Részben ebben a lényeges összefüggésben is bevonjuk Burckhardt életművét a filozófiailag addig többnyire csak a klasszikus idealizmus vagy Nietzsche értelmezésében kialakított szövegösszefüggésekbe. Másfelől, mint már jeleztük, önálló lépéseket is teszünk Burckhardt történetírói diskurzusának értelmezésére.

Burckhardt átfogó görög kultúrtörténete 1898 és 1902 között posztumusz módon került kiadásra.² Mindez megnehezíti a recepció történeti megközelítését. Burckhardt addig legmértékadóbb műve ugyanis, a reneszánsz kultúrtörténete 1860-ban jelent meg először azaz megközelítőleg *fél évszázaddal* a görög kultúrtörténet előtt.³

² Burckhardt, Jacob, *Griechische Kulturgeschichte*. Szerk: Johann Jakob Oeri., 1-4. kötet. 1898 – 1902. Berlin, W. Spemann.

³ Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*. Ein Versuch. Basel, 1860, Schweighauser.

A nagy történészek, mint bizonyítani igyekeztünk, természetesen olyanokról van szó, akik összefüggő, befejezett műveket hagytak hátra, különleges helyet foglalnak el mind az emberiség történetére vonatkozó, mind pedig az empirikus tényeket általánosító szemlélet megvilágításában. Összefoglaló munkáik intellektuális, szociális, politikai vagy kulturális jelentősége *kettős státuszban* jelenik meg. Egyfelől az empirikus megismerés eredményeit kell összefoglalóan általánosítaniuk, ez az általánosítás azonban, különösen akkor, ha a választott tárgy maga is komplex és interdiszciplináris megközelítést igényel, mindenképpen szert tesz *kvázi-teoretikus* jelentőségre, hiszen ilyen teoretikus erőfeszítések nélkül a történeti szintézis létrehozása el sem elképzelhető. Kvázi-teoretikus mozzanatok nélkül történetírás nem lehetséges.

Egy interdiszciplináris alapokon álló szintézis ezen túl azonban ezen kívül még más okból is szert tesz kvázi-teoretikus státuszra. A történetfilozófiai megközelítésnek nem lehet például feladata az olasz reneszánsz historiográfiai feldolgozása, amiért is az olasz reneszánsz történetének elméleti alapon végbe vitt történeti vizsgálata pozitív vagy negatív módon máris alakító részévé vált a későbbi teóriának.

Burckhardt életműve különlegesen is kielezi a történelem sajátos megismerési problémáját, mégpedig a történelmi (társadalomtörténeti) ideáltípusok és a történelmi valóság állandó kettősségének dilemmáját. *Igazi fundamentális problémáról van szó: a történelemnek modellekkel, típusokkal, struktúrákkal kell dolgoznia, miközben a kezdet kezdetétől fogva maga a kutató számára is nyilvánvalónak kell lennie, hogy magának a történeti és társadalmi valóságnak egyáltalán nem szükséges és nem is lehetséges minden esetben megfelelnie ennek a típusnak vagy struktúrának.*

Éppen ebben a szükségszerű kettőségben találjuk fel Burckhardt megismerési érdekének (*Erkenntnisinteresse*) egyik legsajátosabb vonását. Ő ugyanis szinte szélsőséges ellentéteket kreál kora elfogadott ideáltípusos ábrázolásai és saját önálló eredményei között. Kielezi a tőle függetlenül is létező kettősséget minden értelmezés koherenciája és a tények ezer irányba szaladó valósága között. Az a különleges viszony is érvénybe lép, hogy a történésznek egyáltalán *nem kell minden esetben ki is fejeznie egy ilyen kritikai vagy dekonstruktív intenciót*, elegendő, ha csak a maga tényszerű, objektív ábrázolásánál marad, hiszen aktuális közönsége ezt a diskurzust amúgy is, *önmagától is szembesíti érvényes és ismert elméleti általánosításokkal.*

Az ideális típusok és a valóságos történelem eltéréseinek állandó érzékeltetése során Burckhardt a XIX. század közepének konszolidált polgári világából egyszerre hátra- és előre mutató módon fejezi ki szemlélt valóságos történelmet.⁴ Bizonyosra vehetjük, hogy Burckhardt elleplezni igyekszik saját, személyesnek

⁴ Ez a sajátos „megkímélt”, bizonyos értelemben nemcsak történelem-utáni, de történelmen kívüli vagy éppen „történelem feletti” pozíció mondatja Burckhardt-tal azt a figyelmeztetést, hogy az 1815 utáni hosszú európai békeidők könnyen elfeledtetik az emberiség „változó természetét”-t.

mondható álláspontját, mégis kivehetjük ebből a magatartásból a XIX. század pozitív és pozitivista, evolucionista és végső eredményében optimista pozitív történetszemléletének kritikáját.

A fiatal Nietzsche számára óriási és váratlan szellemi bátorítást jelentett két baseli professzortársa. Burckhardt mellett Bachofen érte el ugyanis a tudományosságnak (illetve a történettudománynak) azt a kiemelkedően új csúcspontját, amelyet figyelembe véve azután a maga *perspektivikus filozófiájával elindulhatott a pozitivista genealógia felé*.⁵ Mind Burckhardt-ra, mind Bachofenre a legnagyobb mértékben vonatkozott, amit a nagy történészek különleges, eredendően birtokolt kvázi-teoretikus jelentőségéről mondtunk. Bachofen, végső összegezésben, akár még ellentéte is lehet Burckhardt-nak, hiszen ugyancsak a XIX. század konszolidált polgárság álláspontjáról, az európai kontinens előtt álló politikai, szociális és imperiális megrázkódtatásoktól eleve megkíméltnak tekinthető svájci „Varázshegy”-ről letekintve éppen egy kiemelkedően konstruktív és pozitív korszakát és dimenzióját kelti életre az emberiség történelmének.

Burckhardt diskurzusa sajátos nyelvi alkotás is, amelyben *személytelen személyesség* uralkodik. Értékelő vagy ideológikus mozzanatok nem jelennek meg, személyes ítélezés sem, az ítélet benne foglaltatik a leírásban, tények sorakoznak egymás után. Ez a diskurzus mintha tudatosan akarná kikerülni azokat a viszonylagos végpontokat, amelyek mintegy már önmaguktól elméleti vagy kvázi-elméleti összegezéssé állhatnának össze.

Ha nyelvi-dramaturgiai formában nem is, de a szeriöz polgári retorika mögött erőteljes *stílus-keveredés* is munkál ebben a diskurzusban. Az emelkedett és az alantas, a tragikus és a komikus, a nemes és a közönséges látszólagos összefüggés nélkül váltják egymást.

Burckhardt oly mértékben nem világítja meg saját elméleti, módszertani vagy más prioritásainak sajátosságait, hogy egyenesen elrettentő erővel hat mindazokra, akik megpróbálnák történetírását elméletileg rendszerezni. Előszóval megfogalmazott nézetei alig rendezhetőek valamelyik irányba. Végtelen példaanyaggal sorolja az emberi történelem valóságos eseményeit, amelyekben a legfeltűnőbb átfogó mozzanat éppen az a távolság, amelyik a XIX. század végleges magaslatára, az immár eseménytelenné vált konszolidált világba ért történész és a valóságos történelem között feszül.

Burckhardt a *polisz* alapmeghatározását Spárta és Athén összehasonlításával körvonalazza.

A „kevesek fölötti uralom a mindenki számára rendelkezésre álló szabadság birtokában”, az „alattvalók egyenrangúságán alapuló oligarchia” Athén számára elképzelhetetlen volt. Burckhardt Thuküdidészre is hivatkozik, de mindez számára egyben axióma is. A hatalmi rendszerek és a társadalom viszonyának fundamentuma, a *demokrácia antropológiai alapja, hogy a szegényeknek legyen menedéke, s a*

⁵ Burckhardt módszere nagyon is elősegíthette a perspektivizmus optimumának felismerését. Burckhardt ugyan nem fedi fel kifejtett módon saját meghatározó történetfilozófiai perspektíváját, annyi azonban bizonyos, hogy *ez a rejtett perspektíva egy perspektíva*.

*gazdagoknak legyen korlátja. Emberi alapszükségletről van szó, ami a görögöknél öltött meghatározott formát.*⁶

Ezen az antropológiai alapzaton kettős mozgás jön létre: a polisz rendkívüli hatalma összekapcsolódott azzal, hogy a leggyengébb társadalmi szereplő is igényt támaszt arra, hogy részese legyen ennek a hatalomnak.

Így alakul ki az alap-képlet: a démosz uralma sokkal erősebb nyomást gyakorol az egyén „testére és lelkére”, mint bármikor korábban. A démosz uralma nyugtalan és féltékeny.⁷ Burckhardt maga is érinti a polisz és hadvezetés viszonyának az antik történelemből, filozófiából és irodalomból oly sokszor végig deklinált iskolapéldáit: Marathonnál Arisztidész bölcsen átengedte az egyeduralmat Miltiádesznek, az összes kiváló athéninek meg kellett járnia az i.e. V. században a cserépszavazásból származó száműzetés útját. A befolyásos emberek száműzetéstől való félelmének motívuma Periklészt is alázatosabb magatartásra készítette.

Kezdetben szinte meglepően egyértelműnek tűnik Burckhardt polisz-értelmezése. A legtökéletesebb polisz Spárta, ezzel ellensúlya az egész „másik” Görögországnak is. Egy másik összevetésben a „sokat író” Athénnal szemben a „nem író” Spárta áll szemben.

A görög vándorlások korában Burckhardt a királyság intézményét átmenetinek tekinti, olyannak, amely elsősorban a vándorlások idején volt megfelelő. Bár a költészet és a mítosz Burckhardt szerint sokat tesz hozzá a királyi uralom hírnevéhez, a letelepedés idején a már addig is fontos szerepet játszó *arisztokrácia* veszi át az uralmat.

Értékelendő mozzanat, hogy a polisz, úgy is, mint a *demokratikus* államforma fő formája, állandó egységben és ellentétben, állandó dialektikus összehasonlításban és vetélkedésben létezik a másik két uralmi formával (a demosz uralmának korszakában például a demosz vonja magához mind a három hatalmi ágat).

Politikai, szociológiai, lélektani, gazdasági és szituatív elemek állandó egymásba való átmenete irányítja a politikai formák történetét. Burckhardtnak nemcsak számos alkalma lenne arra, hogy ebben a herakleitoszi körforgásban politikai vagy ideológiai álláspontokat képviseljen, de a leírásnak szinte minden kiragadott rész-mozzanata is érv lehetne valamelyik politikai felfogás vagy ideológia mellett. *Az egész folyamat azonban egyik felfogás mellett sem érvel.*

⁶ Jellemzőnek tarthatjuk, hogy a demokrácia megközelítésének ezek az elemei hiányoznak a mai diszkusszióból.

⁷ E „nyugtalan” és „féltékeny” uralom egyik legfontosabb tárgyi összetevője Burckhardtnál az a pozitív megfigyelés, hogy a szegények és a gazdagok közötti különbségnek a munkavégzés útján való kiegyenlítése a görög poliszban nem volt lehetséges a „barbárság” (s benne a munkavégzés) összes változatának lenézése miatt. Ily módon a szegény kizárólag a szavazatával szerez jogot a tulajdon megszerzésének esélyére. A jogok egyenlősége a munka lenézésével párosult.

Burckhardt történelemelméletének összefoglaló elméleti rekonstrukciója kivételesen nehéz vállalkozás. Mindegyik fejezet után jön egy másik, mindegyik történelmi epizód után ugyancsak, az egyik tirannus váltja a másikat, az egyik poliszról átváltunk egy másikra, maga a görög világ egésze is gyakran kerül összevetésre a kor többi birodalmával. Az állandó változékonyság egyre újabb történelmi változatokat produkál, az egyre újabb és újabb összegezés kicsúszhat az értelmező kezéből.

Ezzel Burckhardt feladja a leckét saját kortársainak is, akik a XIX. század közepétől e század későbbi évtizedeiig előre haladva nagy kulturális és civilizatórikus összegezésben gondolkodtak. *Ez pontosan az a folyamat,*

amellyel egyébként a maga korában majdnem egyedül csak Burckhardt száll szembe. Ez az a folyamat, amelynek során a XIX. század kultúrává és civilizációvá szublimálja az addigi történelmet, végérvényesnek tűnő tartós szakadékkal választja el a korszakokat, falat épít a XIX. századi (de még nem modern) civilizáció és azt megelőző korábbi évszázadok közé, amelyeknek az ehhez a már civilizációval végérvényesen átítatott jelenhez képest óhatatlanul a barbárság vonásait kell magukra öltetniük.

Az ideáltipikus Spárta legendája jóval túléli Spárta valóságos nagy korszakait. Ennek felismerése a tudományelméleti tipizálás és a korai tudásszociológia közelébe juttatja Burckhardtot. Minél mélyebbre süllyed a valóságos Spárta, annál erősebbé vált a hatalmas Spárta kultusza. Az ideáltipizálás a spártai állam öncélúságát is felveti; Spárta önmaga kedvéért létezik, hiszen érzületének az alávetettek elnyomása és a fölöttük való hatalom gyakorlása tölti ki teljes tartalmát.

A kezdetben szingulárisnak elismert Spárta életének elemzése a teljesítmény elismerésekor generálódó értékek relativizálására, ha éppen nem lerombolására irányul. A spártai nevelés másik oldala például az, hogy az emberek sohasem voltak (maradhattak) kormányzás és felügyelet nélkül. Spárta erőteljesen szabályozta a halottak fölötti gyászt, korlátozta a háborús veszteségekről terjedő információkat, előírt érzelmek generálásával idézte elő a gyász kívánatos formáit.

Ha imént a tudományelméleti és a tudásszociológia dimenziók felbukkanást feltételeztük, most nem csak a modern társadalomlélektan, de még a modern manipuláció és hatalomelmélet elemei is körvonalazódhatnak. A halottaknak a városokban való eltemetésével ugyancsak a militarizáció teljességét próbálták megvalósítani.

A különlegesnek és ideáltipikusnak felismert Spárta tehát nagy mértékben relativizálódik. Az öncélúság kikezdi, ha éppen nem rombolja le a korabeli olvasó már-már problémátlanul kiépülő spontán tiszteletét. Burckhardt azonban még ennél is tovább megy.

Spárta valóságos politikai szerkezetét úgy mutatja meg, amelyben állandó rejtett vagy nem is rejtett harc folyik a politikai hatalomért, amely harc ahhoz képest különösen is bizonytalan kimenetelű, mint amennyire Spárta homogén koherens és kivételesen erős államiságát az iméntiekben jellemezte.

Az elit állandóan harcban áll az egyenlők tömegével miközben a demográfia állandóan változtatja ezeket az erőviszonyokat. Állandó harc folyik a polisz újjászervezéséért, az elitnek állandó engedményeket kell tennie a rabszolgák és az idegenek, így a metoikoszok különféle csoportjainak, miközben állandóan csökken a szabad polgárok száma.

Az objektív elemzés tehát a homogén minta-polisz Spártából egy olyan politikai szerkezet körvonalaihoz jut el, amelyik mintha egy tűzhányó tetején ült volna, s létét csak állandó politikai lépésekkel lett volna képes meghosszabbítani.

A politikai körforgásban mindenki válhat rabszolgává, amivel Burckhardt már *az úr-szolga viszony végtelen filozófiai és történettudományi problémakörébe is belép*. A társadalmi küzdelmek, amelyek erősen emlékeztetnek a későbbi osztályharcokra, éppen Spártában dűlnak, azaz az elit éppen itt néz szembe az állandó megsemmisülés veszélyével. Mindezzel a helyzettel összekapcsolódnak természetesen a városállamok állandó egymással folytatott harcai, szövetségei vagy éppen az olyan horderejű lépések, mint akár a perzsákkal való szövetség mérlegelése is.

A történeti eseményeket egymás hol a megsemmisülés szélére sodorják, hol ismét a hegemonia közelébe juttatják Spártát. A magántulajdon iránti vágy a későbbiekben aláassa az addigi politikai küldetéstudatot, amely azonban ismét nem erkölcsi tanulság Burckhardt számára, csak szimpla történelmi fejezet.⁸

Feltűnik, mekkora súlyt fektet Burckhardt mindvégig az elit számszerű csökkenésének problémájára. Időszámításunk előtt 400 táján az elit létszámát már csupán a lakosság egy százalékában állapítja meg. Miközben az elit fizikai ereje gyengül, az elit iránti gyűlölet növekszik.⁹ Spárta sem lesz kivétel az alól, hogy egy állam és egy társadalom máról holnapra összeomolhat.

Burckhardt érinti az olimpiát, érinti a munkavégzés, illetve a fizikai munkát elutasító szabad életforma kettősségét, ami azonban fejlődik olyan átütő erejű kulturális összegezéssé, amely elégséges lehetett volna a politikai forgandóság ellensúlyozására.

Nietzsche egész filozófiája (miközben számos dolgot tanul Burckhardt-tól) következetes rejtett polémiát folytat Burckhardt-tal szemben. Ez a polémia nem tárható fel összes összetevőjében, hiszen maga az alapjául szolgáló burckhardt-i történetszemlélet sem összegezhető közvetlenül. Nietzsche *konzervatív*nak tartja Burckhardtot, aki ugyan nem szegül szembe nyíltan sem a romantikus történelemfilozófiákkal, sem a hegeli

⁸ Érdekes ellenpólusa ennek a mozzanatnak, hogy Burckhardt korábban elég világosan és sokrétűen mutatja fel azokat a politikai mozzanatok, amelyekkel egy éppen erős pozícióban lévő elit gazdaságilag képes elvonni a polgárok anyagi javait.

⁹ Érdekesen visszhangozza ezt Nietzsche, amikor arról beszél, hogy a társadalmi erejükben gyengülő csoportok elleni ellenérzés, sőt gyűlölet könnyen megerősödik.

tipusú fejlődéselmélettel, sem pedig korának számos evolúciós vagy liberális elméletével, előszeretettel választja ki az emberiség történelmének egyes nagy korszakait arra, hogy azokon mutassa be a politikai küzdelem szükségszerű meghatározottságát, a társadalom szükségszerű antagonizmusát, a politikai hatalom oszthatatlanságát, amik minden társadalom feje fölé egyként illesztik a politikai és a történelmi fátum örök Damoklész-kardját.

Burckhardt kiemelkedő történelmi kultúrája nem olvasztható bele szélesebb felületeken a későbbi elméleti vagy szociológia megközelítések egyikébe sem. Leírásaiban játszi könnyedséggel emelkedik az ideális típusok megalkotásának magaslataira (közel Max Weberhez), lényeglátása Hegel közelébe jár, amellyel a valóságos történelmi erők valóságos játékként mutatja fel a történelmet. Az elismerésért vívott harc hegeli elemének állandó megközelítése ugyancsak visszatérő tulajdonsága, de gyakran jár Marx közelében is, hiszen szemlélete nemcsak annak sematikusabb osztályharc-leírásaira, de a bonapartizmus-elmélet differenciált társadalom képére is emlékeztet.¹⁰

Ezek a pozíciók Burckhardt-ot magát is ahhoz a Spártához közelítik, amit maga Burckhardt jellemzett úgy, hogy arra az említett „öncélúság” jellemző és elzárkózik saját lényegének megmutatása elől.

Gondolkodásának pozitív kereteit nem rombolja le a negatív mozzanatok ábrázolása, s még arra is ügyel, hogy az olvasó ne is tudjon könnyen választani.¹¹

Burckhardt konzervativizmusa mögött olyan nihilizmus húzódik meg, amelyik az ábrázolt objektív események sorozatában nem lát értékakkumulációt, s a társadalmat ezért abban az értelemben második természetnek tartja, hogy az is saját törvényeinek engedve valóságos erők valóságos játékanak lesz objektuma. A nagy birodalmak kiépülése előtti korszakokra megengedő módon azonban ismét bizonyosra veszi, hogy a demokrácia valamelyik formája vissza tud térni.

Feltételezett nihilizmusa, igazi érdeklődése végül is, alig felismerhető módon, egyáltalán nem objektív történelmi folyamatokra, de ezek mögött azokra a mechanizmusokra irányul, amelyek valamely történelmi korszaknak valamely különlegesen pozitív képét alakították ki az emberiség tudatában. S erre nem csak az olasz reneszánsz a példa, amelynek különleges hírneve mögött Burckhardt a kor összes borzalmát felsorakoztatja, de Athén és Spárta is.

¹⁰ Burckhardt nem egy helyen használja is az „osztályharc” fogalmát, s minden a szövegösszefüggésnek megfelelő helyen kitér a szocializmus értékelésére is.

¹¹ Ha például a Spárta-elemzés szövegét alaposan elolvastatnánk 100 emberrel, igen sokan tekintenék ezt az elemzést egyértelműen apologetikusnak, de igen sokan szélsőségesen kritikusnak is.

Értelmezése ezen a ponton váratlanul igen konkrétá válik.

Athén a későbbi fejlődés során a római phil-hellenizmus különleges kegyeit élvezte, amelyet a görög tanítók és írásművek valóságos államként és életként csöpögtettek szüntelenül a római társadalomba.

Magyarázó értelmezése szerint a dicsvágy a görög nemzet egyik olyan misztériuma, amely őt más népektől megkülönbözteti. Amikorra Spártában azonban már kicsúszik a dórok kezéből a tulajdon és az állam, addigra a régi spártaiak pompázatos képe már megingathatatlan csillogással ragyogott a görög égbolton.

Spárta és a polisz tárgyalásakor természetesen merül fel a nagy személyiség, illetve a történelmi kiválóság kérdése. Burckhardt igen sokat foglalkozik a nagy személyiség, az emberi nagyság kérdésével (ebben Nietzsche igazi partnere). Úgy foglalkozhatnánk össze álláspontját, hogy az igazi emberi nagyság és alkotás igen ritka jelenség, az emberi nagyság tisztelete (az újabb irodalomtudomány problematikus megfogalmazása szerint: „kultusza”) azonban valóságos igény, igazi társadalmi szükséglet. *Azaz olyan, mint a nem valóságos Athén vagy a nem valóságos Spárta.*

Semmiképpen nem gondoljuk, hogy a történelem a véres valóság és a fényes mítoszok kettősségében létezik (vagy legalábbis így létezik „főképpen”, netán „kizárólagosan”). Annyiban azonban mindenképpen tanulságos Burckhardt állásfoglalása, hogy minden korban hatnak olyan fényes történelmi mítoszok, amelyeknek nem volt meg a maguk valóságos alapja.

Az univerzálhistóriai mindentudás ennyire dimenzióinak világos összefüggésében a lehetetlenséggel határos feladatnak tűnik tehát Burckhardt saját történelmi üzenetének meghatározási kísérlete. A történész magától értetődő módon a szakmai hivatásrend szabályai szerint mozog, és ha saját mondanivalóit keressük, azokat is ezeken a kereteken belül kell keresnünk.

Mindezeket az előfeltételeket figyelembe véve (ám korántsem kimerítve) kimondhatjuk, hogy Burckhardt *társadalmi értékek és beállítódások elmozdítására törekszik*. Alaptörekvésének ezért van egy a tizenkilencedik századra még egyáltalán nem értelmezett *felvilágosító* karaktere, de van egy általánosan *demitizáló* árnyalata is.

Burckhardt „Svájcon át” európai gondolkodó. Svájc helyzete különleges volt az ő korában is Európában, s e különleges helyzetet ekkor is bonyolult nemzeti stratégia alakította. Ez hozzájárult Burckhardt gondolkodásának *Mannheim* Károly értelmében vett „léthezkötöttségé”-hez és egyben a *történelmi világtörténelmi tudásnak* ahhoz a felértékelődéséhez, amit egy kis, de történelmileg és geográfiailag megkímélt ország belső szükségletei kitermelnek. A *svájci szempont*, mint háttérmozzanat, különösen is többszörös módon befolyásolja gondolkodását a tizenkilencedik század legnagyobb alternatívájában, a *forradalmak* kérdésében.

Burckhardt maga is pontosan érzi a nagy történészre irányuló kivételes elvárások mértékét. Az, hogy mely vonásokban felel meg azoknak, ismertnek tekinthető (mintaszerű egyetemi professzor, hatalmas mennyiségű jegyzetanyaggal dolgozik, fontos és eredményes utakat tesz, szorgalmas etosszal vesz részt a város közművelődési rendezvényein, amit mai kifejezéssel civil tudománynak és a régi értelmű

népszerűsítés emelkedett változatának mondhatnánk). Tudatosan, egyben nehezen definiálható reflexív magatartással azonban ki is bújik e várakozások egy része alól. Nem elsősorban azért tesz így, amire a tudományt a tudományos közösségek belvilágára korlátozó mai felfogásunk diktálná. Nem igazolni akar egy elméletet és nem cáfolni egy másikat. Nem akadémiai babérokat akar elsősorban aratni (már csak azért sem, mert azok magától értetődően kijárnak neki és erről tudomása is van). Nietzsche idősebb kollégájaként és barátjaként *átértékelő* ő is. Folyamatos és szisztematikus módon szeretné viszonylagossá tenni az akkori művelt polgárság nemcsak spontán, de teljesen általánosnak is mondható *szerves idealizmusát, amellyel a történelmen keresztül a kultúrát és a kultúrán keresztül a történelmet szemléli*.

Spárta példáját láttuk, de a bukás *utáni* Róma („unter Gregor dem Grossen”), Bizánc kitüntetett terepei, a szimbólum helyett az allegória is tudatosan választott tárgyak, kiragadott példák a *történelmi ellenpontozás* gyakorlatára. Nagyon jellemző példa Teodorich egy levelének felidézése Bizáncból, amelyben annak a megütődésének ad hangot, hogy „hatalmaskodó emberek” Rómában a 19 csatornahíd (akvadukt) közül közül néhányat leállítottak, és „vizüket magán kertjeikbe irányítani merészkedtek”.

Az ellenpontozás modifikáció, dezidealizálás, valójában értelmezésünk szerint *varázstalanítás* (Entzauberung). S ha már „Entzauberung”, egy nagyon lényeges vonásban határozottan különbözik a Max Weber megfogalmazta klasszikus változattól. *Webernél a történelmi folyamat maga az, ami varázstalanodik (sajátos okokból), az őt időben egyébként megelőző Burckhardtnál a történelmi folyamatról kialakuló képnek kell varázstalanodnia.*¹²

Az értékmódosításnak van korhoz kötött, de van jövőbe átnyúló, hipermodern vetülete is. A 19. századi elem a művelt polgárság gondolkodásának hatalmas átalakulása, a művelődési intézmények kialakulása, a klasszikus tanulmányok ereje, amelynek egyes tényezői hatalmas további, ideológiainak is nevezhető változásokhoz is vezettek. A tizenkilencedik századi európai polgárság (az egyes nemzeti kultúrák részleges eltéréseinek függvényében) történelmi kultúrává transzponálja a valóságos történelmet, s ennek egyik kísérő jelensége éppen a történelemnek az az idealizáló „elvarázsolása”, amely Burckhardt támadásainak célja. *Ez hatalmas kulturális alaptény, amelyet egészében értékelni vagy egészben elutasítani értelmetlen.*

Megértjük Burckhardt kritikáját, magában a bírált jelenségben (a történelem kultúrává változtatása) azonban sok pozitívumot is látunk. Az már további kérdés, hogy a kultúra jegyében újrafogalmazott történelem újabb attitűdöket alapoz meg, elsősorban *azt az általános „idealizmus”-t a történelemmel és a társadalommal szemben, amelyekre a társadalmi csoportokra jellemző volt.*

A „való” és az „ideál” viszonya a tizenkilencedik század közepén szinte minden területen meghatározó alapprobléma, ezen a korba ágyazott elemen túlmenően azonban Burckhardt egészen modern gondolkodási

¹² E sorok szerzőjének Weber-tanulmányai közül ld. K.E., Max Weber “Protestáns etika”-ja az etika egy lehetséges tipológiájának horizontja előtt. in: *Die Schönheit der Moral. Az erkölcs szépsége*. Kaposvár, 2005. 159-167.

elemeket is megnyilvánít, a történelmi mítoszok szükségletének bírálatában például a modern tudásszociológia és a tömegpszichológia miliője felé tesz határozott lépéseket.

Ebben a pillanatban nem is tehetjük fel azt a kérdést, vajon milyen motívumok vezettek ezen attitűd kialakulásához. Ez már merőben *pszichológiai* kérdésfeltevés, amelynek a kérdés közvetlenségét leképezően közvetlen megválaszolása már csak azért is lehetetlen lenne, mert ez az üzenet, mint kitértünk rá, a történettudomány reflektálatlan médiumában megy végbe. Valamivel több reményünk lehet a mondanivaló kifejezésének *mikéntjének* értelmezésére nézve.

Burckhardt mindig a világtörténelem egészét írja, bármely konkrét korszakról is beszél. Ezt többféle nyelvi és dikciós eszközzel valósítja meg. Ebben az *egyenletesen végtelenített*, egyben az olvasó várakozásával szembeesítve, *lelassított*, tárgyalásmódban megváltoznak az egyes események meghatározásai, kisimulnak a kisebb történelmi emelkedések és bukások. Azok a néhány évtizedes folyamatok, amelyekkel az olvasó saját életének időmeghatározásai alapján természetesen tud azonosulni és pártállása szerint ebben az időintervallumban éli át a történelem mozgását, hosszabb folyamatokba lesznek beillesztve.

Egy megnyert vagy elveszített háború, egy sikeres vagy levert forradalom nagyon is adekvát keret az olvasó számára. Ha azonban a történelmi folyamat le van lassítva, az események egymásutánja ebben az értelemben „végtelenítve” is van.¹³ Az érzelmi vagy értékközpontú azonosulás pályái gyakorlatilag ki vannak mozdítva útjukból, hiszen a történelem kultúrává való nemesítésének világos és lehetőleg nem túl hosszú történelmi korszakok megkülönböztetésére van szüksége. *A történetírás végtelenített módja önmagában is varázstalanító hatásokkal jár.*

Ilyen következménye lehet a történészi reflexiónak is, vagy annak a már említett burckhardti sajátosságának, ahogy az éppen aktuális történelmi korszakban legfontosabb alrendszer rekonstrukcióját igen gyorsan és gazdaságosan elvégzi. Ha például a bizánci történelem extenzíven kiterjedt ábrázolása során belebocsátkozik a „karizma” fogalmának elemzésébe és értelmezésébe (hogy az adott történelmi problémát a maga helyes környezetébe helyezhesse), ez a maga értelmező módján ugyancsak jár varázstalanító hatással. De láttuk, hogy Spárta-elemzése hány és hány összefüggésben építi fel előttünk a politikus meghatározó rendszerszerű sajátosságait az általános fogalmiság szintjén is.

Szinte „gyanúsán” éleslátó a fiatal Nietzsche a *Korszerűtlen elmékedéseknek* a történelemmel foglalkozó kötetében, amikor a történelemnek az „élet”-tel való kapcsolatát állítja középpontba.

Ez a szóhasználat általában is jellemző a fiatal Nietzschére, aki kivételesen differenciált klasszika-filológusi tudása alapján útban van nem általában a filozófia, de saját filozófiája felé. Ezért az a történelemnek az „élet”-re tett hatását elhelyezhetnénk egy fiatal gondolkodónak az irodalmi és a filozófiai szemlélet között

¹³ Négy-öt évtizedes távlatból egy nagy történelmi változás a világtörténelem döntő, ha éppen nem véglegesnek látszó ténye. Egy lelassított ábrázolás azonban megváltoztathatja ezt a perspektívát, s így lehetővé teszi például a tudományos szocializmus tudományának képviselői számára is, hogy a keresztény középosztály történettudományi kérdéseivel foglalkozhassanak.

mozgó átmeneti terminológiájába is. Ezt más szövegekben akár igazolva is találunk. Mégis, a „történelem”-nek az „élet”-re tett hatása, más szóval, az *„élet”-re gyakorolt hatás, mint döntő kritérium*, egyenesen telitalálat, ha Burckhardt „varázstalanító” szándékára vonatkoztatjuk. Nietzsche remekül fogalmaz: a varázstalanítás ugyanis nem pozitív tudományos probléma, nem hagyományos ideológia vagy értéktételezés, az „élet” nem része a tudományos diskurzusnak, nem is „társadalmi szereplő”. Amikor az „élet”-nek van szüksége a történelemre, nem is feltétlenül az a kultúrává változtatott história lebeg szeme előtt, amit Burckhardt viszonylagossá tesz. Az azonban bizonyos, hogy az „élet”-nek, ebben a nietzschei értelemben, nem „varázstalanított” történelemre van szüksége. A történész nem veheti el a társadalomtól a történelembe vetett reményt.